
waren – uit zichzelf nooit naar het verre Noorden getrokken zijn.

Het joodse bevolkingsdeel droeg aan dit proces van eenwording bij door te kiezen voor de openbare school. Eerst zestig jaar later kwam in die kring een reactie op gang. Godsdienstonderwijzers klaagden dat ‘duizenden’ kinderen die de openbare school bezochten nauwelijks de basiskennis van het joodse geloof bezaten, zodat zij ‘als heidenen rond[liepen]’. Nu herhaalde zich wat bijna een eeuw eerder aan christelijke zijde was gebeurd. Ondanks verzet uit joods-liberale en socialistische kringen tegen deze beweging werden in Amsterdam enkele joodse bijzondere scholen opgericht. Dankzij de intussen volledige financiële gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs ging dat nu ook makkelijker. Toen na de Tweede Wereldoorlog het joodse leven met veel moeite werd opgebouwd ontstonden er opnieuw bijzondere joodse scholen, maar de klassieke joodse godsdienstonderwijzer overleefde uiteindelijk de grote vernietiging niet.

Een kwestie van geld en daarom (ook) van drukwerk en bijbaantjes

Meestal hadden degenen die hervormd godsdienstonderwijs volgden geen vrijheid om te kiezen voor een catechiseermeester/-es dan wel een predikant. Dit gold in het bijzonder voor kinderen op school, in weeshuizen of andere instellingen. Waarom volwassenen die lidmaat wensten te worden voor een godsdienstonderwijzer/-es kozen is minder duidelijk. Dat orthodoxe Stadters voor Maatjes opteerden valt te begrijpen. In andere gevallen moet men gissen: was het traditie? was een predikant toch te deftig en gebruikte de uit het volk afkomstige catechiseermeesteres of -meester begrijpelijker taal? Uit het oogpunt van de kerkeraden en met name kerkvoogdijen in grote steden bezien was de keuze voor bedoelde functionarissen volstrekt logisch. In gevestigde dorpen, waar de bevolking niet zo talrijk was, maar de pastorie- en kosterijgoederen soms veel opbrachten, kon men volstaan met een predikant en daarnaast een koster-schoolmeester aan wie men eisen kon stellen op het gebied van godsdienstonderwijs, omdat men zelf geheel of gedeeltelijk zijn traktement betaalde. Hoogstens kon daar een conflict ontstaan met de overheid, zoals gebeurde in de provincie Groningen, waar nota bene Gedeputeerde Staten in 1858 burgerlijke gemeenten adviseerden om een deel van de inkomsten uit kosterijgoederen te claimen voor de bekostiging van verbeteringen die door de nieuwe schoolwet werden voorgeschreven.³³ In steden als Groningen echter, waar de bevolking gestaag groeide, maar het aantal predikanten op het niveau van eeuwen her gefixeerd bleef, of in de toenmalige ‘ontwikkelingsgebieden’ in de provincie, waar eveneens van alle kanten (dikwijls arme) gezinnen of

³³ Zie o.a. [L.G. Pareau e.a.], *Missive van eenige heeren predikanten in de provincie Groningen aan de H.H. Gedeputeerde Staten der provincie, betreffende de inkomsten der kosterijgoederen, in verband met de tegenwoordige scholen van lager onderwijs*, Groningen 1859.